

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ИЛМИЙ МЕРОСИНING ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОНДА ЎРГАНИЛИШИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15639241>

Асрор Мухамедов

Алфраганус университети

Ижтимоий фанлар факультети декани

фалсафа фанлари доктори, доцент

ORCID:

Ассалому алайкум ҳурматли анжуман иштирокчилари, қадрли меҳмонлар! Ушбу халқаро конференцияда Сизларни кўриб турганимдан беҳад хурсандман! Сизларга, таклифимизни қабул қилиб, анжуманимизга ташриф буюрганлигиниз учун ўзимнинг чуқур миннатдорлигимни билдираман! Ушбу конференция ташкилотчиси сифатида фаолият юритаётганлигимдан жуда мамнунман.

Ҳар бир ўтказиладиган конференцияларнинг фан тараққиёти учун ҳиссаси жуда катта эканлиги шубҳасиздир. Ушбу конференциянинг шахсан мен учун аҳамияти нафақат ижтимоий фанлар тараққиётига ҳисса қўшиши билан, балки бир неча йиллардан буён мен орзу қилган бир воқеяликнинг рўёбга чиқиши билан ҳам қадри жуда баланддир. Сабаби 2004 йилда университетда эндигина ўқишни бошлаган йилларимда, нима мавзуда тадқиқот олиб борсам экан, деб кўп ўйландим. Ҳозирда ораларингизда ўтирган устозларим профессор Пўлатова Дилдора Акмаловна ва профессор Қосимжон Содиқовларнинг тавсияларига асосан “Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари” мавзусини тадқиқот номи қилиб олдик.

Қарийб 20 йилдан ортиқроқ вақт давомида, устозлар кўмагида дастлаб курс иши, кейинчалик битирув малакавий иши, магистрлик диссертациясини ушбу мавзуда ҳимоя қилдим. 2022 йилда устозларимнинг тавсияларига кўра фалсафа фанлари бўйича фалсафа докторлиги ва ниҳоят 2024 йил сўнггида фан докторлиги диссертацияларини ушбу мавзуда ҳимоя қилдим. Устозларимизнинг “агар тадқиқотчи ўз мавзусини яхши кўрса, ушбу мавзу унинг фарзанди каби қадрли бўлиб қолади”, деган фикрлари дастлаб менга ғалатиноқ эшитиларди.

Дастлабки йилларда баъзи олимларимиз Юсуф Хос Ҳожиб тилшунос, шоир бўлган, ундан фалсафани чиқара олмайсан, деган фикрларни ҳам айтишган. Ушбу фикрлардан ранжиб, бошқа мавзу танлайман, деган фикрлар ҳам келган. Лекин устозларимиз Дилдора Акмаловна Пўлатова, Мухаммаджон Қодиров, Қосимжон Содиқовлар, “... йўқ Юсуф Хос Ҳожиб ҳақиқий файласуф, чунки унинг “Қутадғу-билиг” асари Қорахонийлар давлатининг Маънавий Конституцияси бўлган”, ҳамма фалсафа айнан шу асарда деб, мени илҳомлантиришди.

Шу йиллар давомида албатта Юсуф Хос Ҳожиб илмий мероси бўйича халқаро конференция ташкил этаман, деган ниятни кўнглимда тутиб юргандим. Ўтган йили шу ниятни амалга ошириш учун имконият пайдо бўлди. Ушбу фурсатдан фойдаланиб, шу ташаббусни қўллаб қувватлаган Алфраганус университети ректори Маҳмудов Муҳаммадисмоил Муҳитдиновичга ўзимнинг алоҳида миннатдорчилимин билдиришга рухсат бергайсизлар. Бундан ташқари университет таъсисчиларига ва албатта ушбу таклифни қўллаб, 2024 йилнинг 27 декабрида 490-сонли буйруқ билан тасдиқлаб берган Олий таълим, фан ва инновациялар вазири ҳурматли Конгиратбай Аvezимбетович Шариповга ўз миннатдорчилигимни билдиришга рухсат бергайсизлар!

Жаҳонда маънавий тараққиётни таъминлашда буюк алломалар томонидан яратилган фалсафий меросни ўрганиш масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Минг йиллар аввал кўтарилган ижтимоий муаммолар ва уларнинг ечимига доир Шарқ ва Ғарб алломаларининг концепциялари бугунги кунда ҳам ўзининг илмий аҳамиятини йўқотмаган.

Бугунги кунда Янги Ўзбекистонда жадал илгари сурилаётган Учинчи Ренессанс ғояси кўп жиҳатлари билан қадимдан давом этиб келаётган миллий ва маънавий қадриятларимизга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳам ана шу даврда олиб борилган Шарқ Ренессанси даври алломаларининг илмий-фалсафий меросини ўрганиш борасидаги тадқиқотларни кўпайтириш, улардан олинган илмий натижаларни кенг жамоатчиликка етказиш, Учинчи ренессанснинг маънавий пойдеворини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шу маънода Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросини ўрганиш, ундан ҳозирги глобаллашиб бораётган жамиятимиздаги маънавий, ахлоқий муаммоларнинг ечимини топишда фойдаланиш ўта долзарб аҳамият касб этади.

Мухтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Ўзбекистон Учинчи Ренессанс деб аталаётган ижтимоий маънавий тараққиётнинг янги босқичига қадам қўймоқда. Инсоният тарихи шундан далолат берадики, ҳар қайси халқ ҳаётидаги маънавий уйғониш жараёнлари миллий ўзликни англашга олиб келади ҳамда мамлакатнинг иқтисодий, маданий тараққиётини янги босқичга кўтаради. Бундай ноёб ҳодиса “Ренессанс” уйғониш, қайта тикланиш, юксалиш деб аталиши барчамизга аён”¹.

Манбаларда таъкидланишича, Юсуф Хос Ҳожиб 1021-йилда Еттисув ўлкасида Кўз Ўрду яъни Боласоғун шаҳрида таваллуд топган. Боласоғун бугунги кунда Қирғизистон Республикасининг пойтахти Бишкекдан 150-200 км узоқликда жойлашган. Юсуф Хос Ҳожиб туғилган даврларда Туркистон ўлкаси Қорахонийлар тасарруфида бўлган. Юсуф Хос Ҳожибнинг исми Юсуф бўлиб, унинг вафот этган йили келтирилмаган. Юсуф Хос Ҳожиб буюк шоир, давлат арбобидир. У ўз замонасининг асосий илмларининг

¹ Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021. – 10 б.

барчасини мукаммал ўрганган. Араб ва форс тилларида мукаммал сўзлаша олган. Унинг “Қутадғу билиг” асари нафақат унинг ўз замонасида, балки бизнинг замонамизда ҳам жуда машҳур асар ҳисобланади.

Юсуф Хос Ҳожиб буюк мутафаккир, файласуф, шоир, шу билан биргаликда, давлат арбоби ҳам бўлган. У ўз асарида ҳукукий, сиёсий, фалсафий, ижтимоий масалаларга ечим бериш қонун-қоидаларини олиб чиққан. Адиб ўз асарида оламнинг яратилиши бу фақат Аллоҳдандир, деб ёритган. “Аллоҳ ўзининг иродаси билан ердаги барча мавжудотни, кўкда айланувчи фалак гардишини яратди”², - деб изоҳлайди.

Юсуф Хос Ҳожиб туркий дидактика йўналишини энг баланд босқичга олиб чиққан буюк шахс ҳисобланади. Олим ҳақида ма’лумотлар жуда кам.

“Қутадғу билиг” асари ўз замонаси учун катта бир моҳиятда ахлоқ, яъни ўз даврининг қонун-қоидалари умумлашуви сифатида намоён бўлган. Ўзлигини ҳурмат қилган раҳбарлар асарда ёзилган қонунларга амал қилишга ҳаракат қилишган ва бу ўз навбатида ўша мамлакатнинг бошқа давлатлар билан ҳам алоқаларини сифатли ва барқарор бўлишига катта ёрдам берган.

“Қутадғу билиг” асари бугунги кунгача кўплаб турколог олимлар, файласуфлар, филологлар, тарихчилар ҳамда шарқшунос олимлар томонидан ўрганилган. Буюк асарга бўлган қизиқиш жадиждларнинг вакиллари билан бўлмиш Фитратни ҳам безътибор қолдирмаган. Буюк жадиждларимиздан бири бўлмиш Абдурауф Фитратнинг амалга оширган тадқиқи қатағон сиёсати туфайли жамият эътиборидан четда қолиб кетган. Вақтлар ўтиб, Қ.Каримов орқали Фитратнинг хизматлари тан олиниб, “...Фитратнинг исмини ва асрини тилга олиш туфайли ўша вақтда у сўроқ қилиниб, анча қийноқларга учрагани ҳаммага маълумдир”. Шулар қаторида манбашунос, шарқшунос олим Қ.Содиқов “Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли “Ҳирот нусхаси” деб номланган илмий тадқиқотини эълон қилди. Ушбу тадқиқотда асарнинг кечикиб нусхаланган кўриниши ва унинг ўзига хосликлари борасида сўз юритилади.

Тилшунос олим Қ.Омонов “Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида” деб номланган мақоласида ўзбек тилига таржима қилишда энг кўп муқобилларига эга сўзнинг асл маъноси ҳақида муаллифлик позициясини маълум қилади ³. Шунингдек, ўзбек олимларидан А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, С.Муталибов, Б.Тўхлиев кабилар асар ҳақидаги қатор илмий изланишларини чоп эттирган⁴.

“Қутадғу билиг” туркий оламдаги илк ёзилган бадий асарлардан бири бўлганлиги сабабли, асар турк олимларнинг ҳам эътиборидан четда қолгани йўқ. Улардан бири йирик турколог олим Рашид Раҳмати Аратдир. У асарни кўп ўрганган олимлардан бири ҳисобланади. Шунингдек, А.Дилачар,

² Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Тошкент: Фан, 1971. – 48 б.

³ Омонов Қ. Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида // “Қутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010. – Б. 76–82.

⁴ Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G'. Abdurahmonov.) –Т.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. – 240 b.

К.Эраслан, О.Ф.Серткая, А.Б.Эржиласун, И.Кафесўғлу, Н.Кулекчи, Е.Ушенмез, К.Явуз каби олимлар асарнинг матншунослик, тилшунослик ва бадиият масалалари хусусида баҳс юритганлар.

Асар нафақат Осиё, балки бутун жаҳон адабиёти олимларининг ҳам кизиқишларидан четда қолмаган. Мисол учун европалик шарқшунос олимлар А.Жауберт, Ҳ.Вамбери, В.Бартолд, В.Григорев, В.Радлов, А.Кононов, С.Малов, П.Жузе, О.Прицак, А.Шчербак, Е.Тенишев, И.Стеблевалар томонидан жуда қизиқарли тадқиқотлар амалга оширилган ва замонавий фанга дастлабкилардан бўлиб асар ҳақида маълумот берганлар.

Охирги пайтларда бутун жаҳонда Юсуф Хос Ҳожибнинг меросини ўрганишга қаратилган ишлар кўпаймоқда. Аксарият олимлар “Юсуф Хос Ҳожибнинг асари туркий тилда яратилган дастлабки асардир”, - дейишади. Аммо биз ушбу сўзларга қўшилмаймиз. Чунки, бу асаргача ҳам бошқа туркий дostonлар бўлиши шубҳасиз. Мамлакатлардаги кўнгилсизликлар, араблар фатҳи ва бошқа босқинчиларнинг давлатимиз ҳудудига кириб келиши нафақат маданий ёдгорликлар, балки шундай ноёб асарларимизнинг ҳам бизгача етиб келишига тўсқинлик қилган. Ушбу воқеалардан келиб чиқиб, “Қутадғу билиг” асарини ягона туркий асар эмас, балки бизгача етиб келган ilk туркий асар дейиш тарафдоримиз.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида “Таълимда бундай дейилган”, “Шоир бундай дейди”, сингари ўз мулоҳазаларининг далили учун исботлар келтириб ўтади. Демак, бу сўзлардан келиб чиқиб, унинг асаригача ҳам бошқа туркий асарлар бўлганлигини билишимиз мумкин. Буюк мутафаккир ўзининг улуғ асарини яратиш давомида ўз асрининг илм-фанидан, маданиятидан, маърифатидан, адабиётидан ҳамда халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланган. Ҳаммасидан ташқари, араб-форс адабиётининг улуғ олим-мутафаккирлари ёзиб қолдирган асарлар ҳам олимнинг ҳаёти ва ижодига таъсир ўтказмасдан қолмаган. Айниқса унинг буюк олим Фирдавсийнинг ижодини яхши кўргани аниқ сезилиб туради. Чунки “Шоҳнома” асарида дуч келган қаҳрамонларга “Қутадғу билиг”да ҳам дуч келишимиз мумкин. Бу тўғрисида Қ.Каримов ўзининг “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” номли мақоласини эълон қилган⁵.

Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асарида ҳам “Қутадғу билиг” асарининг ғояларини учратишимиз мумкин.

Туркий файласуф олим Р.Р.Арат келтирган маълумотлардан шунини биламизки, Юсуф Хос Ҳожибнинг ёши асарни тамомлаган пайтида 54да бўлган. Асар ўша даврнинг ҳукмдори Қорахоний хони Табғоч Улуғ Буғро Қорахонга ҳадя етилган. “Қутадғу билиг” асари Буғро Қорахонга жуда ҳам маъқул бўлади.

⁵ Қаранг: Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8. – Б. 58-62.

Асарнинг бош қаҳрамонлари: Кунтуғди – “Элиг” (хукмдор), Ойтўлди – вазир, Ўгдулмиш – вазирнинг ўғли, Ўзгурмиш – вазирнинг қариндоши. Асар ушбу тўрт қаҳрамон суҳбатлари асосида барпо этилган.

Асар қандай топилганлиги ва сақланганлиги ҳолатларига кўра номланган. Асарнинг илк нусхаси Ҳасан Қори Сойил Шамс томонидан 1439-йил Ҳиротда уйғур тилида нусхаланган. Орадан вақтлар ўтиб, у истанбуллик Абдурахмон Бахши исмли киши қўлига келиб тушган. Манбаларда қайд этилишича, китоб Истанбулдан Венага XIX аср ўрталарида келтирилади. Ушбу манбалар сабаб асарнинг бу илк нусхаси “Вена нусха” деб юритилади. Асар Вена шаҳри кутубхоналаридан бирида сақланмоқда. 1823-йилга келиб, “Қутадғу билиг” асари ҳақида Франциянинг шарқшунос олими Жуберт Амед ўз мақоласи орқали чоп этади. Бу асар ҳақида оммавий ахборот воситаларида чиққан илк мақола эди.

“Қутадғу билиг”нинг “Вена нусхаси” вақтлар ўтиб, венгриялик шарқшунос олим Ҳерман Вемберини қизиқтириб қолади ва у уни ўрганади. Тилнинг ўлиқлиги асарнинг матн кўринишидаги ишларини кўп йилларга чўзиб юборади. Вемберининг кўп ва машаққатли тадқиқотлари ўз самарасини беришни бошлашига 20 йил вақт кетади. Ниҳоят, у ўз меҳнатини 1890-йилда “Қадимги уйғур ёдномалари ва “Қутадғу билиг” номи остида чоп этади⁶. Қолаверса, асардан баъзи бир қисмларини ҳам эълон қилишга эришади.

“Қутадғу билиг” асарининг иккинчи нусхаси орадан 196 йил ўтиб, Қоҳирада топилган. “Қоҳира Нусхаси”дан рус олимлари фото нусха қилиб олишган. Ушбу нусха Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳозиргача сақланиб келинмоқда.

Ушбу асарнинг “Наманган нусхаси” ҳам мавжуд бўлиб, асар тарихи 1913-йилга шарқшунос олим Вализодага тақалади. Вализода 1913-йили Қўқонга боради ва у ерда Муҳаммад ҳожи Эшон Лолареш исмли кишида асарнинг нусхаси борлигини хабарини топади. Ушбу маълумотларни 1914-йилги хизмат ёзишмаларида учратишимиз мумкин. Орадан вақт ўтиб, Наманганда Абдурауф Фитратнинг мақоласида ушбу асар “Бахтликланиш билими” деб номланган. Аммо катагон сиёсати туфайли, бу мақолалар кейинги йилларда омма эътиборидан четда қолиб кетади.

Кўп инсонлар асарни фақатгина насиҳатлар сифатида ёзилган деб билади. Аммо ушбу асар нафақат ўз замонаси, балки бугунги замонамизнинг ҳам фалсафий масалалар йиғиндиси. “Қутадғу билиг” асарини Биринчи Ренессанс асрининг исломий-туркий йўналишида ёзилган илк асар десак, адашмаган бўламиз.

⁶ Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020. – Б. 114.

Ушбу асардан улкан мероснинг яна бир жиҳати шуки, ақл, ишонч, илм инсоннинг қабоҳат ҳамда залолатдан чиқишидаги асосий йўл сифатида талқин этилади. Шу боисдан Юсуф Хос Ҳожибнинг асарига бўлган қизиқишлар, мана орадан қарийб 1000 йил ўтган бўлса-да, ҳамон тўхтагани йўқ. Бу ва бошқа асарлар бизга Учинчи Ренессанснинг маънавий устунларини қуришга хизмат қилиши шубҳасиздир.

“Қутадғу билиг” асари нафақат турк дунёсида, балки Ўзбекистонда ҳам кўплаб тилшунос ва адабиётшунос олимлар томонидан ўрганилган. Жаҳон миқёсида бу асар туркологлар, фалсафий тадқиқотчилар ва адабиётшунослар томонидан ўрганилган. Лекин, бу асар фалсафий томондан ҳали тўлиқ ўрганилмаган.

Юсуф Хос Ҳожиб илмий мероси туркий халқларнинг тарихий ва маданий мероси сифатида жуда ҳам қадрли манбаа бўлиб хизмат қилади. Уни ўрганиш ва келажак авлодга етказиш, бугунги фанимиз, фалсафамизнинг долзаб масалаларидан бири бўлиб қолаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. – Тошкент: Ўқитувчи, 2021.
2. Каримов Қ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”. – Тошкент: Фан, 1971.
3. Омонов Қ. Асар отида келган “қут” сўзи тўғрисида // “Қутадғу билиг” – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. (Nashrga tayyorlovchi G'. Abdurahmonov.) –Т.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010.
5. Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб ва “Шоҳнома” // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент. 1965, – № 8.
6. Бердалиев А. О рукописных списках «Кутадгу билиг» и о первых их исследователях / Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси “Қутадғу Билиг” ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари халқаро конференция тўплами. – Тошкент, 2020.
7. Муҳамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб илмий меросининг ижтимоий-фалсафий таҳлили // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2023. – В.155.
8. Муҳамедов А.А. Yusuf Has Hacib'in bilimsel mirasinin sosyo-felsefi analizi // Monografi. – Истанбул: Найзен Китаб, 2024. – П. 218.
9. Муҳамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожиб ва Мишел Монтен ахлоқий қарашларининг компаративистикаси // Монография. – Тошкент: Олтин Қалам нашриёти, 2024. – В.198.
10. Муҳамедов А.А. Маънавий тараққиётнинг ҳозирги босқичида Юсуф Хос Ҳожиб маънавий меросига эҳтиёж // Тафаккур манзиллари. Илмий-услубий журнал. 7-сон 1-жилд, 2023. – Б. 78-83.(09.00.00; №20)